

Діяльність Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга в галузі обліку, опису та конфіскації бібліотечних фондів на території рейхскомісаріату України (1941–1944 рр.)

Розкрито діяльність зондерштабів та робочих груп Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга в галузі реєстрації, опису та організації вивозу в Німеччину матеріальних та культурних цінностей наукових бібліотек з території України у період окупації нацистами східних областей у 1941–1944 рр.

Використано документи архіву Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга та рейхскомісара України Коха з фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України у Києві та Бундесархіву у Берліні. Висвітлено основні напрями нацистської політики, діяльність щодо конфіскації бібліотек, вивіз книжкових фондів до Німеччини з метою поповнення бібліотек рейху, передусім Центральної бібліотеки Вищої школи («Hohe Schule» – елітної наукової установи НСДАП) та Східної бібліотеки Розенберга, а також щодо відкриття бібліотек для місцевого населення та вилучення книжок, які вважалися «небажаними» для націонал-соціалізму.

Відображені документи про діяльність штабу у Києві, Харкові, Дніпропетровську, Житомирі, Запоріжжі, Полтаві, Миколаєві, Одесі, Херсоні, Криму тощо.

Ключові слова: конфіскація, бібліотечні фонди, культурні цінності, наукові бібліотеки, бібліотечна справа в Україні.

Історія бібліотек періоду окупації є частиною загальної історії другої світової війни, важливою складовою ідеологічної політики нацизму стосовно народів окупованих територій. Упродовж тривалого часу окупаційні архіви Києва, передусім, архіви Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга (далі ОРР) та рейхскомісара України Еріха Коха були обмежені для користування дослідників, і ця гема не забезпечувалася належною джерельною базою, а відповідно – не вивчалася. 90-ті роки ХХ ст. та поч. ХХІ ст. характеризується бурхливим інтересом до теми культурних цінностей у контексті грабіжницької діяльності нацистів у галузі культури у працях українських дослідників, а також відомих зарубіжних американських, німецьких, італійських та ін. істориків¹.

До наукового обігу були залучені окупаційні архіви, визначені основні напрями політики стосовно бібліотек, підготовлено низку статей, публікації документів, покажчики документів Дніпропетровська та Києва, публікації документів з історії бібліотек Харкова та Києва. Однак фундаментальні підходи характеризують лише видання, присвяче-

не історії бібліотек Києва². У цій праці розглянуто не лише конкретне питання історії київських бібліотек, а й загальні питання, зокрема, проблему історії бібліотек та стану бібліотечного фонду напередодні, в період та після війни (О. С. Онищенко), історіографії цього питання (Г. В. Боряк та Л. А. Дубровіна), загальні напрями нацистської політики період нацистської окупації та окупаційних установ Києва (Л. А. Дубровіна, Н. І. Малолетова); джерелознавчий аналіз документів Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга в Києві та Берліні (Т. М. Себта, Н. Г. Кашеварова)³. У цьому ж ви-

² Бібліотеки Києва у період нацистської окупації: Дослідження. Анотований покажчик. Публікація документів. – К., 2004.

³ Зміст цього комплексного видання складається з трьох розділів. У першому – «Дослідження», містяться такі статті: *Онищенко О. С.* Історія бібліотечної справи та питання переміщення бібліотечних культурних цінностей: стан проблеми та завдання дослідження. – С. 13–35; *Боряк Г. В., Дубровіна Л. А.* Дослідження історії переміщення книжкової культурної спадщини України в період Другої світової війни. – С. 36–58; *Дубровіна Л. А., Малолетова Н. І.* Бібліотеки м. Києва в період нацистської окупації (1941–1943): загальні напрями політики та діяльність окупаційних установ. – С. 59–113; *Себта Т. М.* Оперативний штаб рейхсляйтера Розенберга та його бібліотечна діяльність в Україні: джерелознавчий аналіз. – С. 114–148; *Кашеварова Н. Г.* Документи Рейхміністра окупованих східних областей та Оперативного штабу Розенберга (1941–1944) з питань

¹ Див. історіографічний огляд з цього питання: *Боряк Г. В., Дубровіна Л. А.* Дослідження історії переміщення книжкової культурної спадщини України в період Другої світової війни // Бібліотеки Києва під час нацистської окупації: Дослідження. Анотований покажчик. Публікація документів. – К., 2004. – С. 36–58. Питання історіографії розглядалися також Т. Себтою.

данні поданий, підготовлений Л. А. Дубровіної та Н. І. Малолєтовою, вичерпний анований покажчик документів з історії бібліотек Києва в період окупації, які зберігаються в архівах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління м. Києва (далі ЦДАВО України) та Державного архіву м. Києва, а також здійснюється публікація найважливіших документів у паралельному перекладі українською мовою, зробленому Н. І. Малолєтовою. Тому у даній статті ми не висвітлюємо документи щодо київських бібліотек, а оглянемо документи з історії інших бібліотек України, які перебували на території, підпорядкованій рейхскомісару України Еріху Коху.

Важливо відзначити, що окупаційні архіви містять десятки тисяч документів, які розкривають процеси та конкретні факти нацистської політики в галузі бібліотечної діяльності, головним напрямом котрої можна вважати використання бібліотечного книжкового фонду на користь нацистських установ рейху як з метою пограбування, так і з метою забезпечення масштабних економічних, політичних, ідеологічних та культурологічних досліджень окупованих територій та народів, що мешкали на цих територіях. Нацистські вчені активно розробляли свої ідеологічні концепції, передусім, расової теорії, вписуючи їх у місцевий історичний та етнонаціональний контекст. Ідеологічний аспект історичних досліджень відштовхувався від головної тези, висловленої А. Розенбергом у його книзі 1930 р. «Миф ХХ ст.», де обґрунтовувалися «германо-німецька постійна присутність з укорінюванням у індогерманоарійському просторі, її форми виникнення, вплив, зіткнення зі спорідненими та чужорідними народностями»⁴. Практичний напрям на багатовекторну нацистську діяльність щодо бібліотек та їхніх фондів, а саме:

- проведення обліку та ревізії бібліотек і складу бібліотечних фондів, конфіскацію та закриття усіх бібліотек та передачу їх у власність рейху;
- виокремлення найважливіших фондів, наукове дослідження фондів бібліотек та архівів та вивіз цих фондів у Німеччину для організації Бібліотеки Вищої школи, Східної бібліотеки Розенберга, які дали змогу всебічно досліджувати різноманітні питання щодо окупованих

переміщення книжкових культурних цінностей з колекції мікрофільмів в ЦДАВО України (КМФ-8). – С. 149–169.

⁴ Бібліотеки Києва під час нацистської окупації: Дослідження. Анований покажчик. Публікація документів. – К., 2004. – С. 619.

території та народів, які мешкали на цих територіях;

- поповнення фондів бібліотек різних наукових, освітніх та книготорговельних установ рейху науковою літературою та конфіскованими в Україні архівами, а також цінними книжковими колекціями, рукописами, раритетами та унікалами для поповнення колекцій установ, передусім тих, які були у віданні Вищої школи та приватних осіб;

- організацію бібліотечної справи та бібліотек на території України, створення крайових та спеціалізованих бібліотек (передусім, сільськогосподарських) для обслуговування потреб рейху щодо перетворення України у сировинну колонію та відкриття публічних бібліотек для обслуговування місцевого населення художньою, науково-популярною та релігійною літературою, для чого проводилися масштабні чистки фондів від єврейської, масонської, антирелігійної та радянської (так званої «небажаної») літератури.

Діяльність ОРР, спеціально створеного для оцінки та конфіскації культурних цінностей на окупованих територіях та вивозу в Німеччину, тісно пов'язана з діяльністю рейхскомісаріату України, який очолював гауляйтер Е. Кох. Зважаючи на це розгляд історії бібліотек не може здійснюватися у відриві цих архівів один від одного. У перспективі слід залучити документи генералкомісарів, гебіткомісарів та місцевих органів самоврядування в різних областях України як джерело з історії місцевих бібліотек та вивозу культурних цінностей, а також європейських архівів для вивчення питання переміщення цінних колекцій та зібрань у різних країнах.

Архів Оперативного штабу Розенберга на сьогодні є розпорошеним і зберігається у різних великих або незначних фрагментах в декількох європейських країнах та США (роботу з пошуку та встановлення цих частин здійснила відома американська дослідниця Патриція Грімстед)⁵. Джерельною базою нашого дослідження є саме архівні докумен-

⁵ Зокрема див. її останні фундаментальні праці: *Grimsted P. K. Trophies of War and Empire: The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution / Ukrainian Research Institute Harvard University: Harvard Papers in Ukrainian Studies / Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2001*; *Grimsted P. K. U. S. Restitution of Nazi-Looted Cultural Treasures to the USA, 1945–1959. Facsimile Documents from the National Archives of the United States / Compiled by P. K. Grimsted National Archives and Records Administration. – Washington. DC, 2001.*

ти «Штабу імперського керівника Розенберга для окупованих східних областей» (фонд 3676), які зберігаються у ЦДАВО України. Незначна кількість документів міститься у фонді 3674 (Штаб імперського керівника Розенберга для окупованих західних областей та Нідерландів). Разом матеріали саме виключно ОРР з ф. 3676 та ф. 3674 нараховують 351 справу. Крім того, важливе значення має й частина архіву Розенберга, що наявні в Бундесархіві в Берліні. Ці документи майже у повному складі зберігаються в ЦДАВО України у замікрофільмованому вигляді у фонді КМФ-8. До цієї роботи залучалися документи ЦДАВО України з фонду «Рейхскомісара України» (ф. 3206), зокрема 34 справи, документи з яких стосуються вивозу книжкових культурних цінностей з території України.

Архів ОРР як організації напіввійськової складається з документів про його діяльність під час війни, як гоподарської, так і безпосередньо з політики щодо культури. Його управлінська структура складалася з декількох відділів: організаційного, західних та південно-східних областей; східних областей, використання, спеціальних завдань. З 1943 р. створено також оперативний відділ, відділ обліку та контролю, обліку та збереження культурних цінностей. Відповідно в архіві зберігаються накази про створення штабу та управління, а також інші організаційно-управлінські документи, зокрема такі, як постанови та накази, службова, розпорядча документація, плани та звіти, схеми його структури та змін в ній, штатний розклад, методологічні та методичні документи, документи щодо матеріальної частини тощо. Важливими є документи Головної робочої групи України (далі ГРГУ) та окремих регіональних груп.

Загальний матеріал ОРР дуже численний. Його складають архіви всіх його підрозділів від відділів Управління штабу до робочих груп, зондерштабів та зондеркоманд. Кожний підрозділ мав свій службовий архів, де зберігалася вся внутрішня документація (службові записки, розпорядження, плани і звіти, інструкції, положення, особові справи співробітників), листування з різними іншими підрозділами ОРР, організаціями та відомствами рейху, аналітичні матеріали та розробки тощо.

Важливо підкреслити, що документи диференційовані в ньому по справах дуже умовно, хронологічно відображають принцип надходження до штабу та виходу з канцелярії, тобто у зворотньому порядку. Відсутність архівної систематизації документів визначила їх розпорошеність по фонду. Тому для виокремлення повної джерельної бази слід

послідовно переглянути усі наявні справи, не зважаючи на назви справ.

ОРР на чолі з Альфредом Розенбергом був утворений у липні 1940 р. з метою пограбування території окупованих західноєвропейських країн. Наприкінці серпня 1941 р. після поширення на окуповані східні території цивільного управління були створені Рейхскомісаріати Остланду та України. Рейхскомісаром України був призначений гауляйтер Еріх Кох. Під прикриттям офіційної доктрини «захисту культурних цінностей від азіатського та більшовицького впливу», оголошеного Кохом, численні спеціальні військові групи розпочали свою активну діяльність на території України. Серед них найвідомішими є група Кюнсберга (колоні батальйону СС під командуванням штурмбанфюрера СС барона Еберхардта фон Кюнсберга з'явилися у Києві у вересні 1941 р.), оперативна команда VI відділу Головного імперського управління безпеки під керівництвом унтерштурмфюрера СС д-ра фон Гена, команда д-ра Вернера Шміца, уповноваженого від Пруської державної бібліотеки, а також команда уповноваженого Шефа військових архівів полковника фон Гюдля.

Дві останні команди діяли в рамках вермахту групи армій «Південь», переміщуючись разом з військами по території України. Зондеркоманда Кюнсберга «Потсдам», яка мала підгрупи в у Києві, Львові, Одесі, Харкові, Криму. Були переглянуті фонди бібліотек колишніх урядових і партійних установ, наукових інститутів, церков, соборів та музеїв⁶. Конфісковувалися карти і географічна література з інформацією про родовища сировини; видання про економіку, транспорт, статистичні дані про розміщення населення; етнологічну, антропологічну та історичну літературу, медичну, сільськогосподарства і промисловості; архівної справи, пропагандистські матеріали, політичні акції, плакати і платівки, а також цінні бібліотечні фонди XVII ст.⁷ За даними дослідниці діяльності Кюнсберга Ульріке Хартунг, загальна кількість конфіскованих командою видань на території колишнього СРСР за попередніми даними становить 304 694 од. На всю цю літературу були складені докладні каталоги (географічні і предметні), які розсилалися нацистським науковим установам⁸.

⁶ Дубровіна Л. А., Малолетова Н. І. Бібліотеки Києва в період нацистської окупації (1941–1943) // Бібліотечний вісник. – К., 2001. – № 4. – С. 5.

⁷ «Betr.: Sicherstellung». NS-Kunstraub in der Sowjetunion / Wolfgang Eichwede, Ulrike Hartung (Hrsg.). – Bremen, 1998. – 264 s.

⁸ Ibid. – S. 7.

Початок діяльності ОРР пов'язаний із заборною несанкціонованого вивозу книжкових фондів, оскільки це було прерогативою Штабу Розенберга⁹. ОРР існував як окрема самостійна організація, керівництво якою здійснювалося через рейхсканцелярію, яка контролювала діяльність всіх служб рейхслайтера. Повноваження рейхслайтера Розенберга на окупованих територіях Заходу визначалися наказами керівництва верховного командування вермахту. Розенбергу доручалося досліджувати державні бібліотеки і архіви на предмет виявлення цінних для Німеччини видань та документів, канцелярії вищих церковних установ та лож, спрямованих проти Німеччини з правом конфіскації цього матеріалу¹⁰. У вересні 1942 р. команди ОРР були включені в тиллові частини вермахту, що дало йому можливість діяти в областях як цивільного, так і військового підпорядкування. Структура ОРР складалася з Управління штабу у Берліні, яке очолював штабсфюрер Герхардт Утікаль, та розгалуженої системи відділів, груп, зондеркоманд і зондерштабів. Працівники зондерштабів були висококваліфікованими фахівцями у різних галузях знань. У структурі ОРР працювали 11 зондерштабів, за якими закріплялись окремі галузі науки і культури, що досить чітко відображено у їхніх назвах: науки, образотворчого мистецтва, музики, прадавньої історії тощо. Завдання штабу були визначені численними наказами Верховного командування вермахту та верховними керівниками рейху¹¹.

Таким чином, серед головних завдань ОРР було «взяття під охорону» всіх культурних цінностей на окупованих територіях з метою запобігання їх розкраданню, знищенню та вивозу, в першу чергу у зв'язку з подальшим просуванням на Схід, проведення ретельного обстеження бібліотек, архівів і музеїв з метою вилучення у розпорядження німецьких служб якомога більшої кількості матеріалу, заборона вивозу культурних цінностей неконтрольованими службами¹².

У жовтні 1941 р. з метою організації практич-

⁹ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 10, арк. 254.

¹⁰ Там само, спр., 4, арк. 177.

¹¹ Про повноваження ОРР та основні напрями бібліотечної діяльності: *Себта Т. М.* Оперативний Штаб рейхслайтера Розенберга та його бібліотечна діяльність в Україні // *Бібліотеки Києва під час нацистської окупації (1941–1943)*. – С. 114–148; *Дубровіна Л. А., Малолетова Н. І.* Бібліотеки м. Києва в період нацистської окупації (1941–1943): загальні напрями політики та діяльність окупаційних установ // Там само. – С. 59–113.

¹² ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр., 4, арк. 207–208.

ної діяльності було створено 4 головні робочі групи: Остланду, України, Центральної Росії, Кавказу. Загалом в структурі Оперативного штабу діяло 7 головних робочих груп, вони контролювали території Західної, Східної та Південно-Східної Європи. Ці робочі групи мали діяти під загальним керівництвом рейхслайтера. Безпосередньо на Україні діяло кілька таких груп: Головна робоча група України (ГРГУ) на чолі з Францем Зайботом, група «Західна Україна» (м. Київ) на чолі з керівником рейхсштелленлайтером Гербертом Клаусбергом, робоча група «Південна Україна» (м. Миколаїв) на чолі з штабштурмфюрером Гансом-Йоахимом Рудольфом, робоча група «Східна Україна» (попередньо – м. Харків), керівник – д-р Герберт Шмідт¹³. Діяльність ГРГУ поділяють на чотири умовні періоди: початковий етап (18. 10. 1941 р. – травень 1942 р.). Наступні періоди: період активної діяльності по вивозу переважно бібліотечних культурних цінностей (травень 1942 р. – вересень 1943 р.); період поступового відходу групи на Захід, масовий вивіз культурних цінностей, у значній мірі бібліотечних матеріалів та музейних колекцій (жовтень 1943 р. – січень 1944 р.); четвертий етап є завершальним (лютий 1944 р. – 20. 10. 1944 р.). В архіві управління ГРГУ знаходяться також матеріали зондерштабу образотворчого мистецтва¹⁴.

Вивіз бібліотек та архівів пов'язаний з проектом створення своєрідного партійного університету – Вищої школи у Німеччині, як майбутнього центру ідеологічних досліджень «східного простору», де разом з навчанням паралельно проводилися різноманітні наукові дослідження у різних галузях науки: генетиці, історії походження арійської нації, з расового питання, з питань релігії, історії, філософії тощо¹⁵. Першими з установ Вищої школи ще у 1939 р. було створено Центральну бібліотеку та цілий ряд науково-дослідних інститутів (Інститут німецької етнографії, Інститут релігієзнавства та Інститут біології і расової теорії), а також – Інститут вивчення єврейського питання у Франкфурті-на-Майні (відкритий 26. 03. 1941 р.). Всі завдання ОРР слугували ідеї Вищої школи, обґрунтуванню «історичної місії» німецького народу на окупованих територіях Сходу¹⁶.

¹³ Там само, ф. 3676, оп. 1, спр. 58, арк. 201–202.

¹⁴ *Себта Т. М.* Архівні джерела. – С. 13.

¹⁵ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 4, арк. 176.

¹⁶ *Себта Т. М.* Документи Айнзацштабу рейхслайтера Розенберга про діяльність в українських бібліотеках під час нацистської окупації (1941–1944) // *Наукові за-*

Відповідно до цього визначалися три основні напрями діяльності Оперативного штабу Розенберга, а саме: відбір іудаїки; відбір літератури для Центральної бібліотеки Вищої школи; відбір літератури для Східної бібліотеки, створеної при штабі¹⁷. Пізніше, він починає діяти разом зі спеціально створеним 7 грудня 1942 р. при Рейхскомісаріаті України Крайовим управлінням архівами, бібліотеками та музеями на чолі з німецьким архівістом д-ром Георгом Вінтером¹⁸. Рейхскомісар робив все можливе, щоб контроль над установами культури і культурними цінностями знаходився у його відомстві, а не в руках Оперативного штабу Розенберга, однак, пріоритети ОРР все ж таки залишилися¹⁹.

Основні галузі, за якими здійснювався відбір книжок: біологія, антропологія; давня історія з допоміжними науками; історія, археологія, генеалогія, геральдика, символіка; індогерманістика, народознавство; філософія, психологія, педагогіка; релігієзнавство; мистецтво; загальне наукознавство, історія наук; загальні довідники, енциклопедії, загальні біографії, загальнонаукові журнали; націонал-соціалізм, історія партії та її націонал-соціалістична ідеологія; вороги націонал-соціалізму; бібліотекознавство і книгознавство, бібліографія тощо²⁰. Більшовицька література та література, яка слугувала цілям антирелігійної пропаганди, була важлива як матеріали «ворожої націонал-соціалістичної ідеології». Формування фондів Східної бібліотеки було розпочато взимку 1941–1942 рр. у Ризі. Потім основні її фонди частково були перевезені до Берліна. Загалом з окупованої території СРСР було вивезено для Східної бібліотеки близько півмільйона книг. У Києві була заснована філія бібліотеки, тому тут зберігалися дублети, у Берліні, де знаходилось основне книгосховище, концентрувалися основні примірники зі сховищ Києва, Харкова, Сімферополя та інших міст. Наприкінці 1943 р. Східна бібліотека була переміщена з Берліна до Ратібору, у Сілезії. Головна увага приділялась матеріалам з Києва (Київська обласна бібліотека імені ВКП(б) (нині Національна парламентська бібліо-

писки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів / НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 1999. – Т. 4. – С. 400.

¹⁷ Себта Т. М. Архівні джерела. – С. 13.

¹⁸ Дубик М. Г. Архівна справа в окупованій Україні (1941–1944 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1997. – С. 15.

¹⁹ Себта Т. М. Архівні джерела. – С. 13.

²⁰ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 136, арк. 222–231.

тека України)) та Харкова (Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка (далі – ХДНБ)).

Перший період пов'язаний з аналізом стану бібліотек, розробкою стратегії в галузі бібліотечної діяльності. Серед документів 1941 р. відклалися і інші документи, а саме щодо робочої групи (далі – РГ) «Західна Україна», (Київ, Рудольф), «Східна Україна» (Дніпропетровськ, Венднагель), «Південна Україна» (Херсон, Ломмач), «Крим» (Сімферополь, Шмідт) та окремо по групах²¹, які досліджували стан наукових бібліотек.

Найбільшою активністю у цей період відзначалася діяльність зондерштабу «Наука», на яку і було покладено аналіз стану науки та освіти в цілому та бібліотечних фондів наукових установ, оцінки можливостей використання їхніх матеріальних ресурсів. Найбільша кількість документів датована жовтнем 1941–1942 рр., стосується бібліотек: загальні огляди, довідки, облікові листи, статистика тощо. Групи зондерштабу «Наука» розглядали питання діяльності бібліотек навчальних закладів України: у Харкові, Дніпропетровську, Сімферополі, Одесі, Херсоні, Житомирі. Вони містять, зокрема, статистичні дані про наявність літератури у бібліотеках цих установ та повідомлення про огляд наукових установ, навчальних закладів; подається інформація про стан, евакуацію, склад, чисельність наукових бібліотек, стан каталогів та збереженість книжок.

Якщо у перші місяці окупації спеціальні військові групи цікавилися, в першу чергу, матеріалами переважно стратегічного для рейху значення (економіка, географія, статистика, сільське господарство), то наприкінці 1941 р., маючи вже відомості про стан фондів, ОРР особливу увагу приділяли зібранням та колекціям, зокрема, рукописів, стародруків, інкунабул, картографічним колекціям, спеціалізованим науковим фондам.

Першим містом, де було розгорнуто широку діяльність з перегляду фондів та вивозу бібліотек, стала столиця м. Київ, що детально визвітлено у згаданому виданні «Бібліотеки Києва у період нацистської окупації», тому ми не зупиняємось тут на цій темі. Наступним містом була друга столиця – м. Харків, де зосередилися значні бібліотечні ресурси. В кін. 1941р. – на поч. 1942 р. розгортається діяльність робочої група «Харків» (РГ «Східна Україна», пізніше переіменована на РГ «Харків». – Н. К.). Через швидке просування німецьких військ територією України у 1941 р. найзначніші зібран-

²¹ Там само, ф. КМФ-8, спр. 264, р. 100, к. 230–231, 250–255.

ня харківських бібліотек та архівів не вдалося евакуювати. Всі вони залишилися у Харкові разом з частиною книжкових зібрань, перевезених з Києва та інших міст України у липні–серпні 1941 р. (серед них – колекція стародруків Київської історичної бібліотеки, яка пізніше була відправлена до Німеччини)²². На початок 1942 р. у Харкові за даними донесень до штабу Розенберга за березень–травень 1942 р. існувало 43 бібліотеки²³. Джерелом для вивчення політики щодо харківських бібліотек є звіти самих бібліотек, звіти місцевих співробітників РГ «Харків» про обстеження фондів харківських бібліотек, архівів та музеїв, акти про наявність або відсутність у книгосховищах газет, книжок з окремих галузей знань, цінних рукописів та стародруків, аналітичні матеріали, листи тощо²⁴.

Загалом у Харківській області існувала, за німецькими документами, 2121 бібліотека з загальним фондом у 4 136 500 прим.²⁵, з яких найбільшу цінність становили наукові, зокрема, Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка та Центральна наукова бібліотека Харківського державного університету (далі – ЦНБ ХДУ), бібліотеки наукових інститутів та навчальних закладів. Саме ними в першу чергу зацікавилися різні відомства то організації Третього рейху. Всі інші бібліотеки були масовими: міськими та районними (усього 10), бібліотеками народних шкіл (усього 19), а також численими бібліотеками для дітей, клубними, профсоюзними тощо²⁶.

Першими фонди переглянули зондеркоманди фон Кюнсберга, бібліотеки закривалися і нашвидкоруч переглядалися фонди і відбиралася стратегічна література. Через близькість лінії фронту, бібліотеки Харкова зазнали значних втрат: частина приміщень бібліотек та книгосховищ була пошкоджена через численні бомбардування міста, знищена під час пожеж, відповідно втрачалася і частина літератури, вцілілі ж приміщення часто займалися військами вермахту, і солдати просто використовували книжки для опалення під час сильних морозів.

ХДНБ ім. Короленка на 1941 р. нараховувала

близько 2 млн книг, за даними звіту ХДНБ за 1941 р. від 1. 07. 1931 р. 1 939 143 прим., з яких близько 1 млн 330 тис. книг та 601 тис. прим. періодичних видань. У звіті за квітень 1942 р. подана інша цифра, використана пізніше д-ром Хімпедем: 2 110 524 прим. Така різниця в цифрах пояснюється тим, що до останньої цифри були зараховані і ті книжкові фонди, які були евакуйовані на початку війни до Харкова, розміщені у ХДНБ і не вивезені в евакуацію. З цих книг щонайменше 500 тис. прим. загинуло під час пожеж внаслідок бомбардувань міста.

Першими восени 1941 р. були відібрані цінні рукописи, колекції географічних карт XVII–XX ст., майже всі географічні атласи, карти України, всі вони були відправлені до Берліну. У лютому 1942 р. – частина «спецфонду» (література обмеженого користування у кількості 20 тис. примірників, назва за німецькими документами – «троцькістська»), радянської наукової літератури, 2,5 тис. прим. літератури німецькою мовою, близько тисячі примірників іноземних журналів²⁷.

Представники ОРР почали працювати з фондами та каталогами Центральної наукової бібліотеки Харківського державного університету у червні 1942 р. Основна увага була звернена на політичну, соціально-економічну літературу та періодичні видання. Під час першої окупації міста (23. 10. 1941–16. 02. 1943) було вилучено близько 35 тис. книг, які згоріли у березні 1943 р. в одному з книгосховищ міста. Про це свідчать списки відмічених до вилучення книг та періодичних видань фонду, численні звіти бібліотеки та групи Оперативного штабу, різноманітні акти. Загалом, за свідченням архіву ЦНБ ХДУ, бібліотека втратила в роки окупації до 90 тис. прим., 63,5 тис. з яких було відправлено до Німеччини²⁸.

Існують документи групи «Наука» з оглядом стану наукової діяльності науково-дослідних інститутів та 18 бібліотек Харкова: передусім, Харківського науково-дослідного інституту металу та його бібліотеку, де вказується на загальну кількість 18 268 назв книжок та 226 – журналів²⁹; Харківської ветеринарної вищої школи з наявною кількістю 70 тис. томів; Харківського державного університету – майже 560 тис. томів; Харківського сільськогосподарського інституту, де на липень 1942 р. налічувалося 350 тис. книжок³⁰.

²⁷ Бібліотечні фонди Харкова... – С. 13.

²⁸ Там само. – С. 24.

²⁹ ЦДАВО України, ф. КМФ-8, спр. 275, р. 94, к. 1486–1490, 4906707.

³⁰ Там само, спр. 272, р. 1, к. 4906675–4906676; 4906692–4906695, 4906703–4906706.

²² Лосієвський І. Я. Бібліотечні фонди Харкова в роки Другої світової війни // Бібліотечні фонди Харкова в роки Другої світової війни: Документи / Упоряд.: І. Лосієвський та ін.; Ред.: І. Блохіна та ін. – К., 1997. – С. 5–7.

²³ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 58, арк. 287; спр. 45, арк. 19; Бібліотечні фонди Харкова... – С. 34.

²⁴ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 58–73.

²⁵ Бібліотечні фонди Харкова... – С. 6.

²⁶ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 60, арк. 5.

У звіті уповноваженого представника зондерштабу бібліотек д-ра Олександра Хімпеля за вересень 1942 р. про стан справ у Харкові зазначається, що слід звернути увагу на бібліотеки, розташовані на схід від Дніпра, особливо Полтави, Яготина, колишнього історико-філологічного Інституту ім. Безбородька (Ніжин), Кременчука, а відносно Харкова підкреслено, що триває перевірка численних спеціалізованих бібліотек міста³¹. В іншому його загальному донесенні про бібліотеки Харкова вказувалася приблизна кількість книг станом на середину 1942 р.: Державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка (директор М. Румницька) – 2 090 000 книг; Центральна наукова бібліотека Харківського державного університету (директор В. Ткаченко) – близько 800 000 кн.; Центральна державна технічна бібліотека – 150–175 тис.; бібліотека Військово-наукової академії – вивезена в евакуацію, за виключенням 3 тис. книг і карт, які залишилися і були переведені до Центральної державної технічної бібліотеки; Центральна державна сільськогосподарська бібліотека (керівник Попова) – 180 тис.; Державна медична бібліотека (керівник А. Солтикова) – близько 143 тис.; Державна українська книжкова палата – не вказано; окремо виділені чотири факультетські бібліотеки університету: фізико-хіміко-математичного – 120 тис., геологічно-географічного – 180 тис., медичного – 120–130 тис., юридичного – 150 тис.; бібліотека Вищої технічної школи (включає три фахові бібліотеки) – загалом 290 тис.; Бібліотека сільськогосподарського інституту – 350 тис.; бібліотека Інституту економіки (керівник Твердохлебова) – 10 тис.; бібліотека Педагогічного інституту – 50 тис. (раніше – 100 тис.) та інші, серед яких фінансово-економічна бібліотека, бібліотека Державної консерваторії (40 тис. нот та 30 тис. книг), численні бібліотеки наукових установ: зоотехнічного інституту, інститутів торгівлі (фонди знищені повністю), журналістики, математики та механіки, політехнічного інституту, інститутів металу, вугілля (майже всі зібрання загинули, раніше нараховувала 200 тис. книг), сілікатів, текстилю, будівельних матеріалів, хімії, енергетики, клімату, рослинництва, поліграфічного, фізично-технічного, інститутів фармацевтики, захисту матері та дитини, гігієни праці, медичних інститутів (ендокринології, рентгенології та онкології³², стоматології, експериментальної медицини³³), загальна кількість книг яких сягала,

за попередніми приблизними підрахунками, близько 650–700 тис.³⁴ Ще одна бібліотека була відмічена як цінна – це бібліотека астрономічної обсерваторії при Харківському державному університеті з кількістю книг близько 7 тис.³⁵

Місцеве керівництво бібліотеками було довірене бібліотечному підвідділу відділу освіти Харківської міської управи. З другої половини 1942 р. представники штабу взяли під контроль діяльність директорів бібліотек. Вони слідкували за переглядом та відбором літератури, знищенням зайвих і непотрібних книг місцевими співробітниками, а також розробляли проект комплектування окремого спецфонду більшовицької ідеологічної літератури, який почали готувати у 1943 р. для відправки до Німеччини. Відповідно до цього велике значення надавалося вилученню з бібліотек марксистської та більшовицької літератури, твори єврейських авторів. До більшовицької літератури зараховувалася політична та партійна література (з 1917 р.), революційно-пропагандистська література періоду Російської імперії, антирелігійна література, післяреволюційна література з усіх галузей знань, оскільки вона базувалася на більшовицькій ідеології, художня література та нотні видання з більшовицьким текстом. У бібліотеках, які планувалося відкрити, залишалася суто наукова література, художні видання, що не несли більшовицької ідеології – у такому випадку з них вилучали лише більшовицькі передмови та портрети вождів, Леніна та Сталіна. Влітку 1942 р. була створена загальнономіська бібліотечна комісія («комісія по очищенню бібліотек») на допомогу місцевій групі штабу. До її складу входили представник відділу міської управи І. О. Голоцван, проф. Дубняк, доц. Шевельов, заступник директора Центральної наукової бібліотеки Харківського університету О. Д. Багалій. Заступник директора Бібліотеки ім. В. Г. Короленка М. Румницька виконувала функції секретаря комісії³⁶.

З літа 1942 р., з появою керівника Робочої групи «Харків» Оскара Венднагеля, який передав у травні 1943 р. керівництво Г. Шмідту, почалася постійна робота представників штабу у ХДНБ: спочатку під керівництвом представника штабу Сколауде місцеві співробітники бібліотеки відбирали соціально-економічну літературу, потім, з

³¹ Там само, ф. 3676, спр. 58, арк. 167.

³² Там само, спр. 60, арк. 13.

³³ Там само, арк. 4.

³⁴ Там само, спр. 58, арк. 175–185.

³⁵ Там само, арк. 190.

³⁶ Бібліотечні фонди Харкова... – С. 10; ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 58, арк. 283–284.

появою іншого представника штабу – д-ра Томсона, бібліографа за фахом, масово почали відбирати наукову літературу, реєструвати, створювати нові каталоги на базі основного системного каталогу, який планували вивезти до Німеччини. За директивою щодо обробки фондів ХДНБ від 12 серпня 1942 р. увага мала бути звернена, крім більшовицької літератури ще й на літературу з різних галузей: історія та політика, географія, економіка, право та управління, філологія, мистецтво, генеалогія, теологія, юдаїка, масонство³⁷. За підрахунками д-ра Поля у ХНДБ перебувало 10 тис. томів юдаїки, з яких близько 40 % – єврейсько-радянська література, ще 40 % – нерадянської єврейської літератури і 20 % – гебраїка. І лише у 100 томів оцінив д-р Поль аналогічне зібрання Центральної наукової бібліотеки Харківського університету³⁸. Десятки тисяч видань було відібрано штабом, але багато книг було втрачено з іншої причини. З 1941 р. бібліотека була відкритою для відвідування представниками різних німецьких відомств, які цікавилися літературою з різних галузей і, відповідно, брали книги та не повертали назад до бібліотеки. Значна частина книг була видана на руки німецьким дослідникам, які приїжджали в Україну, або надіслана німецьким науковцям до Німеччини. Обсяг літератури, надісланої за такими берлінськими списками, в кінці 1941– на початку 1942 рр. сягнув 250 прим.

Під час окупації міста німецькими військами бібліотека декілька разів опинялася у небезпечному становищі. Ще у жовтні 1941 р. на подвір'я бібліотеки впала 500-кілограмова бомба, яка завдала втрат (за даними звіту представника зондерштабу бібліотек д-ра Олександра Хімпеля від [літа–осені] 1942 р.³⁹). Але найбільших втрат ХДНБ зазнала під час боїв за Харків у лютому–березні 1943 р., коли у місті перебували і війська Червоної Армії і дивізії СС. У приміщенні бібліотеки запанувало безладдя. Близько 50 тис. примірників книг були спалені німецькими військовими на вулиці перед бібліотекою (переважно цінне зібрання східної літератури, зібрання книг для дітей і юнацтва), ще близько 40 тис. були знищені внаслідок попадання великої авіабомби в будинок: вона пробила стелю читального залу, де на той момент перебувало близько 200 тис. прим книжок.

³⁷ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 61, арк. 15–16.

³⁸ Там само, спр. 50 а, арк. 1–2.

³⁹ Там само, спр. 58, арк. 175.

Повноваження Робочої групи «Харків» поширювалися й на Полтаву. Про це свідчить службове донесення Робочої групи Харкова від 20 жовтня 1942 р. про Центральну бібліотеку Полтави за підписом Антона – керівника ГРГУ. Згідно з цими даними у м. Полтаві було 8 бібліотек з книжковими фондами у 500 тис. кн.⁴⁰

До Дніпропетровська співробітники ОРР у складі РГ «Східна Україна» (пізніше у місті був організована філія робочої групи) прибули навесні 1942 р. і працювали до кінця вересня – початку жовтня 1943 р.⁴¹ Уявлення про стан бібліотек, архівів та музеїв дає звіт від 7 квітня 1942 р., де зазначено, які бібліотеки, архіви та музеї існують у Дніпропетровську, коли вони були засновані, стан приміщень та обсяги фондів. Відмічено, що Дніпропетровськ був «містом університетів», де було багато навчальних закладів, у яких одночасно навчалось 15–20 тис. студентів, різноманітних науково-дослідних інститутів та цінних архівів. Але місто зруйноване щонайменше на 50 %, і будівель, придатних для розгортання діяльності робочої групи, не було, а тому неможливо було переглянути усі культурно-освітні та навчальні заклади та установи.

У звіті відзначалося, що найбільшою у місті була державна бібліотека (керівник – Панютіна) на вул. Широкий, 12а, (близько 500 тис. прим. і ще 100 тис. книг філії – дитячої бібліотеки). Наукова бібліотека університету Дніпропетровська складалася з кількох філій: наукова бібліотека на вул. Широкий, 12 а, відділ іноземної літератури (вул. Широка, 18), відділ старих газет (вул. Широка, 41), відділ навчальної літератури (вул. Шевченківська, 59), фонди її містили близько 258 тис. томів, з яких 20 тис. цінних книг відсутні (в основному, вони були розкрадені солдатами або знищені). Керівником бібліотеки вже 9 років є фрау Фаррет. У квітні 1942 р. бібліотека була опечатана. Повністю втрачена велика партійна бібліотека, частково вивезена в евакуацію, а її рештки були спалені німецькими солдатами наприкінці зими 1942 р. Наголошувалося, що з бібліотек багато книг було забрано військовими.

До бібліотек, які мали стратегічне значення, були зараховані також бібліотеки науково-дослідних інститутів, з яких дуже цінною вважалася бібліотека гірничого інституту (на перехресті вул. Широкої та вул. Полтавської, керівник з періоду оку-

⁴⁰ Там само, спр. 45, арк. 16.

⁴¹ Там само, спр. 51, арк. 92.

пації – проф. Татомір). Вона нараховувала 700 тис. томів переважно фахової літератури, наявні 1200 томів більшовицької літератури були вилучені та знищені. Бібліотека інженерів і техніків (вул. Широка, 95, керівник – інженер Фесенко) нараховувала 20 тис. томів переважно технічного змісту, але були і книги політичного, економічного, мистецтвознавчого змісту; бібліотека при Будинку вдосконалення вчителів (Московська, 17) – 18 тис. томів навчального та методологічного змісту; бібліотека при Будинку культури раніше була дуже великою, тепер вона майже повністю знищена, скоріш за все місцевою цивільною адміністрацією. Також були вказані ще дві бібліотеки: бібліотека в Клубі торговельних представництв – раніше багата літературою, тепер знищена, та Бібліотека в Будинку Червоної Армії – кількість книг не вказана, лише зазначено, що книги переважно військового змісту⁴². Бібліотека у Клубі залізничників нараховувала 10 тис. томів, Радіоінституту – 50 тис., Індустріального технікуму – 20 тис., Транспортного політехнікуму – 50 тис. та інші, зокрема, бібліотеки різних технікумів (30 тис. книг), підприємств (86 тис. книг)⁴³. Подібні відомості подаються також у звіті підрозділу РГ «Східна Україна» від 23 лютого 1942 р., але тут також зазначений маршрут, яким підрозділ направлявся до Дніпропетровська (через Миколаїв, Кривий Ріг та Херсон)⁴⁴.

Точна кількість книг, вивезених з Дніпропетровська, не встановлена, фактично невідомою є їхня доля, але відомо, що щонайменше 15 тис. книг вказані у листі керівника місцевої групи Оперативного штабу як такі, що вивезені у лютому 1943 р. до Берліна⁴⁵, а також у замітці Ломмача про розвиток Східної бібліотеки в Берліні від 10 травня 1943 р. зазначено, що серед зібрань, які поповнили книгозховища Східної бібліотеки, вказані щонайменше 10 тис. прим. книг з Дніпропетровська⁴⁶.

Медичні бібліотеки Дніпропетровська влітку та восени 1942 р. досліджувалися представниками зондерштабу «Наука» Фріцем и Леонорою Пушке⁴⁷. У звітах вони вказували, що у Дніпропетровську була багата медична бібліотека, яка нараховувала 100 тис. кн., яка перебувала, як і деякі інші збірки

медичних установ Дніпропетровська, у приміщенні університету. Серед них – медична бібліотека Будинку лікаря – 20 тис. кн., бібліотека Інституту бактеріології – 3 тис. та підручні бібліотеки Інституту матері і дитини, Інституту гігієни тощо⁴⁸.

Існують також уривчасті відомості про хід робіт у бібліотеках, наприклад, у повідомленні філії Робочої групи «Харків» у Дніпропетровську про процес обліку книг у бібліотеках міста вказана відповідна кількість оброблених титулів загалом⁴⁹. Серед документів РГ «Південна Україна» звертають на себе увагу «міркування» д-ра Томсона щодо наукового потенціалу українських, білоруських та російських земель (жовтень 1942 р.), його лист з оглядом геологічної колекції Дніпропетровська⁵⁰, а також звіт керівника РГ «Південна Україна» штабфюрера Рудольфа від 29. 04. 1942 р. про заповідник «Асканія-Нова» та його цінну бібліотеку (25 тис. томів)⁵¹.

У місячному звіті Робочої групи Харкова у Дніпропетровську за червень 1942 р. зазначений також стан архівів та бібліотек Запоріжжя, Каменського та Нікополя⁵². За даними обстеження повністю не ушкоджена Центральна бібліотека Запоріжжя містила 25 тис. прим., бібліотека Інституту сільськогосподарського машинобудування – 10 тис. прим., бібліотека Педагогічного інституту – 30 тис. прим. На червень 1942 р. всі ці бібліотеки перебували ще у процесі нового впорядкування. Були обстежені бібліотеки м. Каменецького, там було виявлено 50 тис. томів у бібліотеці Будинку культури, ще 300 томів літератури пропагандистського характеру – при секретаріаті місцевого міському [компартії]. Щодо бібліотеки при металургійному інституті вечірньої форми навчання було зазначено, що раніше вона була досить багатою фаховою літературою, але вже знищена політичним відділом. Крім цього, була перевірена бібліотека Педагогічного інституту у Нікополі у складі 30 тис. томів, більшовицькі зібрання з неї на червень 1942 р. були вже вилучені.

Міська народна (публічна) бібліотека Миколаєва станом на серпень 1940 р. нараховувала близько 150 тис. томів⁵³. У бібліотеці була виділена більшовицька література (50 тис. томів). До міської пуб-

⁴² Там само, спр. 74, арк. 1–6.

⁴³ Там само, спр. 26, арк. 35.

⁴⁴ Там само, спр. 29, арк. 383–388.

⁴⁵ Там само, спр. 76, арк. 23.

⁴⁶ Там само, спр. 46 а, арк. 78.

⁴⁷ Там само, ф. 3676, оп. 1, спр. 58, арк. 2–148; спр. 43, арк. 1–173; спр. 75, арк. 424–431; ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 272, р. 1, к. 4906809–4906820.

⁴⁸ Там само, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 272, р. 1, к. 4907018–4907020.

⁴⁹ Там само, спр. 26, арк. 32–33.

⁵⁰ Там само, к. 1094, 1095.

⁵¹ Там само, к. 1407–1415, 1473, 1481.

⁵² Там само, арк. 34–40.

⁵³ Там само, спр. 52, арк. 54–110.

лічної бібліотеки були зведені та впорядковані книги, відібрані з приватних книжкових зібрань, а також книжкові зібрання різних інститутів (Інститут суднобудівництва, Педагогічний інститут). Більша частина фондів бібліотеки Педагогічного інституту Миколаєва була знищена, а уцілілу частину зібрань перевезли до філії Миської публічної бібліотеки. Філія бібліотеки була відкрита у іншій частині міста і нараховувала близько 25 тис. томів⁵⁴.

Для відтворення історії бібліотек Одеси та Херсона, а також бібліотек Півдня України важливе значення має «Підсумковий звіт» та інші звіти уповноваженого Тіле від РГ «Південна Україна» зондерштабу «Наука». У звіті від 15 вересня 1942 р., присвяченому діяльності Одеського університету та Сільськогосподарського науково-дослідного інституту ім. Т. Лисенка, наведена інформація про стан бібліотек та каталогів, зокрема про наявність у великій кількості пропагандистської літератури⁵⁵.

У КМФ-8 збереглися тижневі звіти Тіле за травень та серпень 1942 р. про його роботу в Одесі. На жаль, відсутні дані про безпосередні огляди місцевих культурно-освітніх та навчальних та науково-дослідних установ, але Тіле подає деякі цікаві відомості щодо культурного та наукового життя міста, які дають уявлення про значення бібліотек міста для окупаційної влади. У тижневому звіті від 16 травня 1942 р. він зазначає: «... для обширної наукової роботи [у місті] існує велика кількість наукових інститутів, деякі з яких відомі навіть поза межами Радянського Союзу, поряд з цим [тут існують] значні, частково ще повноцінні бібліотеки, архіви, приватні зібрання тощо...»⁵⁶. В іншому звіті від 14 серпня 1942 р. Тіле просить переслати деякі соціально-політичні видання пропагандистського характеру, таких, як каталог книг з указанням всіх нових видань за останні роки для місцевої Центральної бібліотеки (за припущенням у якості компенсації. – Н. К.). Особливу увагу Тіле звернув на Сільськогосподарський науково-дослідний інститут ім. Т. Лисенка, сам Тіле займався біологією, тож можна припустити, що бібліотека інституту, яка його зацікавила, була досить багатою.

Центральна державна бібліотека Херсона нараховувала 176 тис. томів, мало постраждала від бойових дій і планувалося її відкрити для відвідувачів. Більшовицька література бібліотеки була виділена та перевезена в окреме книгосховище, куди перед-

бачалося переміщення більшовицької літератури з інших бібліотек. Бібліотека торгових представництв у Херсоні містила 30 тис. томів, в основному більшовицького змісту⁵⁷.

Зібрання Бібліотеки Педагогічного інституту Херсона вважалися досить багатими, зокрема завдяки тому, що протягом війни до неї була привезена частина навчальної літератури з Дєрптського університету. На весну 1942 р. зібрання бібліотеки перебували у приміщенні церкви, частина їх була перевезена до Центральної державної бібліотеки міста. Вони склалися з великої кількості навчальної літератури колишніх шкіл, підручних бібліотечок для вчителів тощо⁵⁸. Відмічалася бібліотека Інституту сільського господарства. Вона нараховувала близько 100 тис. томів, велика частина яких конфіскована військовими вермахту, інша – знищена⁵⁹.

У цей період була відібрана і з бібліотек Кривого Рогу та сконцентрована в окремому книгосховищі більшовицька література (100–120 тис. томів⁶⁰).

Значний інтерес у представників штабу викликала бібліотека при Асканії-Новій. Перед війною вона була дуже добре організована та нараховувала 25 тис. томів цінної літератури. Ядро бібліотеки утворювала особиста бібліотека барона Фрідріха фон Фальц Файна, засновника Асканії-Нової. Ним були придбані рідкісні видання з біології. Однак, на момент перегляду нацистами переважна більшість книжок була відсутня, і наявні лише велика радянська енциклопедія та підручники з сільського господарства і медицини⁶¹.

Окрема робота розгорталася РГ «Крим». У Сімферополі в травні 1942 р. оглянуто Сімферопольський сільськогосподарський інститут та поданий склад його бібліотеки, Сімферопольський медичний інститут, де зберігалося 100 тис. книжок⁶². У Сімферополі культурні установи перебували під управлінням д-ра Манна. Влітку 1942 р. у місті тривав огляд представниками РГ «Крим» бібліотек науково-дослідних та навчальних закладів міста. Так, д-р Браун повідомляє 15 травня 1942 р., що бібліотека Сімферопольського сільськогосподарського інституту на травень 1942 р. нараховує 60 тис. книг, переважно навчального та наукового

⁵⁷ Там само, арк. 93–94.

⁵⁸ Там само, арк. 98.

⁵⁹ Там само, арк. 100.

⁶⁰ Там само, спр. 26, арк. 32–33.

⁶¹ Там само, к. 1407–1415, 1473–1481.

⁶² Там само, спр. 275, р. 94, 1443–1449, 1453–1456, 1437–1439, 1453–1456.

⁵⁴ Там само, арк. 90.

⁵⁵ Там само, к. 1259–1262, 1264–1270.

⁵⁶ Там само, к. 1267.

змісту. На початок війни ця бібліотека нараховувала 90 тис. книг⁶³. Станом ж на травень 1943 р. у Сімферополі ще тривав перегляд фондів Центральної бібліотеки міста для вилучення літератури з історії, географії, мистецтва Росії, археології тощо, але навіть приблизна кількість книг не зазначена⁶⁴.

У цей період були оглянуті й інші установи Криму та численні підручні бібліотеки⁶⁵. Бібліотека дослідницької станції в Карадазі, яка містила також видання XVII та XIX ст., була вилучена і перевірена. Бібліотека у кількості 30 тис. томів існувала і при Нікітському ботанічному саді, це була література переважно з ботаніки. Там же існував архів, гербарій та наукові лабораторії, і тому її передбачалося вивезти. Були конфісковані велика бібліотека, розміщена при Ханському палаці у Бахчисараї, та бібліотека з палацу графа Воронцова в Алуці. Остання була приєднана до старого царського архіву та крім матеріалів більшовицького змісту містила старі видання, здебільшого німецькою мовою. Бібліотека при Ханському палаці у Бахчисараї містила зразки чудової східної літератури арабською мовою, які згоріли (кількість не встановлена), та 13 рукописних коранів, вилучених штурмбанфюрером СС Заппом. Там же зберігався цінний архів, який був знищений більшовиками⁶⁶.

У Ялті, крім Центральної бібліотеки, були перевірені також міський архів, бібліотека сільськогосподарської школи та бібліотека фармацевтичного закладу⁶⁷. Центральна бібліотека в Євпаторії нараховувалося близько 30 тис. томів, ще 30 тис. томів містили районні бібліотеки разом з приватними зібраннями. У середині жовтня 1942 р. представником зондерштабу «Наука» Гаральдом Фішером була оглянута астрономічна обсерваторія у Сімеїзі та її бібліотека⁶⁸. Вона представляла собою, на думку Фішера, надзвичайно цінне джерело поповнення бібліотек астрономічних обсерваторій Німеччини, тому необхідно якнайшвидше переправити її до Німеччини у безпечне місце⁶⁹.

Порівняно з іншими бібліотеками України у київській частині фонду ОРР міститься мало відомостей

про бібліотеки, які знаходилися західніше Києва.

У звіті д-ра Томсона від 24 липня 1942 р. про огляд музею, архіву і бібліотек у м. Бердичеві подана інформація про огляд бібліотеки Історичного музею в Бердичеві (директор Б. Куткін (нараховувала біля 10 тис. томів, але частина зібрань згоріла, частина розкрадена місцевим населенням). З вцілілої частини була вилучена марксистська література. Залишилися старі російські газети, шкільні книги, література релігійного змісту, їхня кількість не вказана. У звіті було згадано і про наявність у складі бібліотеки Історичного музею так званої «бібліотеки Бальзака» з Верховні, приблизно 60 км від Бердичева⁷⁰. Але детальніші відомості про «бібліотеку Бальзака» викладені у донесенні від 25 липня 1942 р.⁷¹ про огляд бібліотеки, здійснений 23 липня 1942 р. д-ром Томсоном. Зібрання походять з маєтку у Верховні, де проживала графиня Ганська (уроджена Ржевуська) з чоловіком, та з Погребища, де вони були віднайдені у 1926–1927 рр. директором музею Б. Куткіним та перевезені до музею. Повідомляється, що Бальзак декілька разів приїздив до Верховні, у 1847 р. проїздом, та з вересня 1849 р. по квітень 1850 р. 14 березня 1850 р. Бальзак одружився з Ганською у костьолі Св. Варвари у Бердичеві. Знайдене у Погребищі зібрання – особиста бібліотека Бальзака, яка складалася, згідно зі звітом Томсона, переважно з французьких видань у вишуканих оправах.

Небагато відомостей існує про бібліотеки м. Житомира. Звіти початкового періоду окупації (кінець літа – початок осені 1941 р.) містять, переважно, переліки існуючих бібліотек, але часто без вказівки на обсяг фондів. Певна інформація подана у звіті уповноваженого по догляду за бібліотеками і бібліотечними фондами при штабі командувача тилу сухопутної групи армій «Південь» від 19 вересня 1941 р. оберлейтенанта д-ра Шміца, де, крім переліку основних бібліотек м. Києва, названі основні бібліотеки м. Житомира та бібліотеки місцевих навчальних та науково-дослідних інститутів: бібліотека сільськогосподарського інституту, бібліотека технічного училища, бібліотека Житомирського [міського] музею, районна бібліотека⁷². Відомості щодо житомирських бібліотек також

⁶³ Там само, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 275, р. 94, к. 1437–1439.

⁶⁴ Там само, ф. 3676, оп. 1, спр. 44, арк. 47–48.

⁶⁵ Там само, к. 1499–1505.

⁶⁶ Там само, спр. 52, арк. 105–106.

⁶⁷ Там само, арк. 107.

⁶⁸ Там само, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 275, р. 94, к. 1499–1505.

⁶⁹ Там само, к. 1505.

⁷⁰ Там само, ф. 3676, оп. 1, спр. 44, арк. 59–65.

⁷¹ Там само, спр. 42, арк. 220.

⁷² Там само, спр. 1, арк. 1–3. Документ опубліковано в виданні «Бібліотеки Києва під час нацистської окупації» (К., 2004).

можна знайти у звіті уповноваженого зондерштабу «Наука» Ернста Ланге від 31 січня 1941 р. про стан справ у м. Житомирі ⁷³. Житомирські бібліотеки відзначені у звіті уповноваженого зондерштабу «Наука» Ернста Ланге від 2 липня 1942 р. про огляд культурних цінностей м. Житомира 1 липня 1942 р.: музеїв, бібліотек, архівів, навчальних установ, видавництв ⁷⁴; У витязі зі звіту про огляди в Житомирі з метою обліку культурних цінностей від 1 липня 1942 р. в описанні зібрань колишнього Волинського Центрального музею є відомості про фонд бібліотеки у 60 тис. томів ⁷⁵.

Отже, основним видом діяльності співробітників ОРР у 1942 р. була концентрація фондів бібліотек, їх перегляд, сортування в залежності від мети – для пересилання до Німеччини, виокремлення «більшовицької літератури», юдаїки та гебраїки, каталогізація, створення дублетної картотеки. Хоча й за браком джерел та відповідного обліку неможливо встановити загальну цифру надходжень (зокрема, за даними лише звітів), але можна відтворити загальний рух і переміщення фондів.

Наступний період пов'язаний з наказом ОРР від 22 грудня 1942 р. «Про роботу бібліотек в окупованих східних областях у світлі наказів фюрера від 1 березня 1942 р.», за яким дозволено відкриття бібліотек, однак, перед цим зобов'язувалось виокремити заборонені книжки. Наказ фюрера був розісланий рейхскомісару, генералкомісарам (враховуючи гебіткомісарів), Центральному пункту по збиранню і обліку культурних цінностей; ОРР, ГРГ «Остланд», ГРГУ – з метою суворого контролю за ідеологічним станом бібліотечного фонду під час організації доступу до літератури. Літературу почали умовно ділити на «дореволюційну» (до 1917 р.), і «революційну», тобто літературу з чітко вираженим ідеологічно-більшовицьким змістом. Така література ще з самого початку діяльності штабу на Україні вже вважалася «небажаною», забороненою і підлягала обов'язковому вилученню. Зберігати заборонену літературу мала право лише Крайова бібліотека (створена на базі БАН УРСР) ⁷⁶. Її директор д-р Й. Бенціг мав особисте доручення щодо складання списків забороненої літератури. Він підготував «Основні положення для ревізії ук-

раїнських бібліотек (Пам'ятка для очищення бібліотек)», які розсилалися ГРГУ робочим групам та списки такої літератури. Вилучається марксистська і більшовицька література, пропагандистські антирелігійні твори (але не філософські антирелігійні твори), твори єврейських авторів. Як більшовицька розглядається політична література після 1917 р., а також революційна пропагандистська література. Не вилучається наукова література виключно наукового змісту (з техніки, природознавства, медицини та мистецтва), навіть якщо її автори є членами комуністичної партії (Мічурін, Лисенко); дуже уважно має бути переглянута художня та музична література. Марксистську літературу наказувалось знищувати, як таку, що не потрібна німецьким бібліотекам ⁷⁷. Схожий зміст мають вказівки Управління штабу ОРР від 23 жовтня 1942 р. щодо обліку та вилучення більшовицьких видань ⁷⁸.

Щодо єврейської літератури загалом, то їй працівники Штабу приділяли особливу увагу і конфісковували усю. Лише у Києві було конфіковано 155 тис. томів єврейської літератури, а у Харкові (ХНДБ) – 10 тис. томів юдаїки, які були призначені для Інституту по вивченню єврейського питання у Франкфурті-на-Майні ⁷⁹.

З 1943 р. Оперативний штаб Розенберга офіційно передав контроль над бібліотеками до Крайового управління архівів, бібліотек та музеїв (далі КУАБМ), яке було утворено за наказом рейхкомісара України від 7 грудня 1942 р. у Києві (але наказ був підписаний лише 26 лютого 1943 року). Бенціг, директор Крайової бібліотеки, залишився бібліотечним радником КУАБМ і керівником Робочої групи бібліотек ⁸⁰. Збереглися документи, які розкривають основні принципи роботи щодо відбору книжкових зібрань.

1943 р. значно активізувалася діяльність Міської публічної бібліотеки у Києві, яка була «опорним пунктом» ОРР, де збиралися для пересилки до Німеччини книжки з різних бібліотек України, у тому числі Харкова, Дніпропетровська та ін. У лютому 1943 р. її було вирішено підготувати до відкриття після виокремлення забороненої літератури восени 1943 р. ⁸¹ У цей період до Міської бібліотеки потрапила Бібліотека східних народів

⁷³ Там само, КМФ-8, оп. 1, спр. 275, р. 94, к. 1125–1129, 1150.

⁷⁴ Там само, к. 1125–1129.

⁷⁵ Там само, ф. 3676, оп. 1, спр. 49, арк. 73–74.

⁷⁶ Дубровіна Л. А., Малолетова Н. І. Бібліотеки Києва в період нацистської окупації (1941–1943) // Бібліотечний вісник. – 2001. – № 4. – С. 13.

⁷⁷ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 46, арк. 2–2 зв., 3.

⁷⁸ Там само, арк. 65.

⁷⁹ Там само, арк. 124–128.

⁸⁰ Там само, спр. 16, арк. 46–47, 55–56, 95.

⁸¹ Там само, арк. 657–657 зв.

(12 тис. од.) і Бібліотека промислової кооперації (5 тис. од.); від ОРР загалом надійшло 58 061 од. в 1943 р. Всього надійшло додатково 223 997 од., що разом з попередніми 271 660 од. склали загальний обсяг фонду Міської бібліотеки на 20 серпня 1943 р. 495 657 од., було створено іноземний відділ⁸². Відібрані книжкові фонди з різних бібліотек України, зібрані у Міській бібліотеці, з лютого 1943 р. відправлялися до Вищої школи. 4 червня 1943 р. була проведена нарада представників ОРР та ГРГУ щодо принципів вилучення книг з Міської бібліотеки, куди в цілому звозилися відібрані бібліотечні фонди з інших бібліотек для подальшої відправки до Німеччини. Попередньо було вирішено, що крім більшовицьких книг для потреб Вищої школи важливо вилучати з фондів Міської бібліотеки дореволюційні видання з питань політичної історії, історії культури, національного питання, історії мистецтва, філософії. Для подальшої практичної роботи вирішено картки видань, які цікавлять ОРР, вилучати з картотек Міської бібліотеки і передавати Крайовому управлінню для перевірки, а видання, які є у Крайовій бібліотеці, передавати ОРР без усяких перешкод. Щодо книг, яких у Крайовій бібліотеці немає, то ОРР і Крайове управління будуть шукати дублети у інших бібліотеках⁸³. Тому одним з напрямів діяльності бібліотек був пошук дублетів по регіональних бібліотеках України, де прицівники бібліотек працювали над складанням спеціальних каталогів та звіряли свої фонди з пошуковими каталогами, призначеними для відбору книжок та періодики до Німеччини.

Таким чином, у першому кварталі 1943 р. відбулося певне узгодження роботи ОРР та КУАБМ з метою кращої організації обліку, відбору і вивезення літератури. Цей процес певною мірою висвітлюють звіти ГРГУ та РГ «Київ»⁸⁴. 22 січня 1943 р. датується заключний звіт ГРГУ за 1942 р., у якому підведено підсумки роботи, проведеної у 1942 р., та закладено основи роботи на 1943 р.⁸⁵ Відомості від 8 лютого свідчать, що фонди Міської бібліотеки у розпорядженні ОРР на той момент нараховували бл. 226 тис. томів, з яких 75 тис. томів переважно забороненої літератури⁸⁶. Звіт за лютий

1943 р. щодо опрацювання журналів⁸⁷, звіти за вересень⁸⁸ та за жовтень⁸⁹ 1943 р. висвітлюють стан евакуації робочих груп з Києва восени 1943 р.

Впажливим є також повідомлення ГРГУ від 5 квітня 1943 р. про утворення підручної бібліотеки творів німецькою мовою при Відділі контролю ГРГУ. Це було пов'язано з тим, що у СРСР багато книжок перекладалися на німецьку мову. Велика частина таких творів була зосереджена у Міській бібліотеці Києва⁹⁰.

На значну увагу заслуговує і місячний звіт ГРГУ за жовтень 1943 від 8 листопада 1943 р. (м. Моршин) про діяльність представників ГРГУ, які були залишені у Києві після евакуації з Києва для завершення роботи ГРГУ щодо вивезення культурних цінностей⁹¹.

З початку 1943 р. різко зростає відбір літератури для Східної бібліотеки та бібліотек Вищої школи, про що свідчить звіт РК «Київ» від 28 лютого 1943 р.⁹² Незалежно від загальної діяльності робочих груп ОРР, робота зондерштабу бібліотек полягала ще і у перегляді найбільших бібліотек, підпорядкованих ОРР; обліку та обробці зібраних рукописів цих книгозбірень; обміні дублетами та публікаціями⁹³.

Щодо Східної бібліотеки, то у донесенні Ломача при Управлінні ОРР від 10 лютого 1943 р. зазначено, що хоча основи фонду Східної бібліотеки становлять ризькі фонди, які у Берліні налічували бл. 32 тис. назв, необхідно поповнити їх виданнями з київських бібліотек⁹⁴. 6 квітня 1943 р. датується робочий план поповнення Східної бібліотеки, наведений ГРГУ⁹⁵, а також схема Східної бібліотеки⁹⁶, матеріали щодо її поповнення⁹⁷. При ГРГУ навесні 1943 р. було введено нову класифікацію фондів: російські, українські, західноєвропейські, німецькомовні, польські; дублети, журнали, підручна бібліотека РГ «Київ», а також допоміжне книгозховище, де зберігаються більшовицькі фонди⁹⁸.

⁸⁷ Там само, спр. 54, арк. 86–86 зв., спр. 46 а, арк. 59, 60.

⁸⁸ Там само, спр. 171, арк. 270–281.

⁸⁹ Там само, спр. 51, арк. 69–70 зв.

⁹⁰ Там само, спр. 46 а, арк. 57.

⁹¹ Там само, спр. 171, арк. 254–261, 262–269.

⁹² Там само, спр. 54, арк. 89.

⁹³ Там само, спр. 136, арк. 237–241.

⁹⁴ Там само, спр. 31, арк. 459–459 зв., 460.

⁹⁵ Там само, спр. 44, арк. 24–28; спр. 46 а, арк. 61–65; спр. 213, арк. 166–171, 172–176; спр. 228, арк. 60–64.

⁹⁶ Там само, спр. 26 а, арк. 243.

⁹⁷ Там само, спр. 31, арк. 36, 37–40.

⁹⁸ Там само, спр. 31, арк. 291–293; спр. 46 а, арк. 66–68; спр. 228, арк. 54–56.

⁸² Там само, арк. 128–129.

⁸³ Там само, ф. 3206, оп. 5, спр. 16, арк. 445.

⁸⁴ Там само, ф. 3676, оп. 1, спр. 221, арк. 163; спр. 31, арк. 414; спр. 54, арк. 51–57, 81–84, 102–104; спр. 44, арк. 36–38; спр. 228, арк. 57–59; спр. 55, арк. 1–3; спр. 55, арк. 9–11; спр. 54, арк. 1–6.

⁸⁵ Там само, спр. 54, арк. 98–101.

⁸⁶ Там само, арк. 90–93.

З початку 1943 р. відбулися деякі організаційні зміни в Управлінні ОРР⁹⁹. У лютому до Рейхсміністерства окупованих східних областей було передано книги і матеріали, конфісковані зондеркомандою Міністерства закордонних справ (група Кюнсберга) на окупованих східних територіях¹⁰⁰. Найвний і звіт д-ра Томсона, співробітника ОРР, про роботу з перегляду книжкових фондів, конфіскованих групою Кюнсберга з вказуванням кількості зібрань, їх складу та місця походження¹⁰¹.

В 1943 р. почалося звільнення України. Харків опинився у прикордонній території військових дій, і багато фондів там внаслідок цього загинуло. Втрати місцевих бібліотек у 1943 р. нараховують 250–270 тис. книг. Після повторної окупації Харкова навесні 1943 р. до Берліна було вивезено систематичний каталог ХДНБ.

Значно постраждав фонд Центральної наукової бібліотеки Харківського державного університету. Спершу фонд бібліотеки нараховував за німецькими даними близько 800 тис. прим. Відомості, наведені у виданні «Бібліотечні фонди Харкова в роки Другої світової війни»¹⁰² свідчать, що працівниками бібліотеки було врятовано цінні рукописи та стародруки, зберігся фонд навчальної літератури. Але, з іншого боку, частина цінних видань з географії, геології, геодезії, картографічні праці, атласи, карти тощо були вивезені до Німеччини ще на початковому етапі. Складно встановити реальні обсяги втрат бібліотек Харкова. Збереглися лише списки відібраної літератури, наприклад, список книг ХДНБ за серпень 1943 р., що охоплює 684 позиції¹⁰³, списки небажаної літератури¹⁰⁴, повідомлення про вилучений матеріал, наприклад, повідомлення про надходження книг, відібраних у ХДНБ д-ром Томсоном¹⁰⁵, а також акти директорів бібліотек про втрати, складені вже після визволення Харкова, у серпні 1943 р.

В одному з таких актів ХДНБ від 26 серпня 1943 р. про втрати книжкового фонду та збитки, заподіяні німецькою армією під час окупації Харкова з 24 жовтня 1941 р. по 23 серпня 1943 р. вказана приблизна кількість втрат бібліотеки: 595 086 томів, серед вивезених до Німеччини також 3 тис.

прим. книг Київської історичної бібліотеки, що спочатку була евакуйована з Києва, бібліотеку Союзу письменників. В іншому аналогічному акті ХДНБ від 6 грудня 1943 р. зазначено таке: опечатування приміщення бібліотеки 25 грудня 1941 р. було здійснене представником Особливого відділу Міністерства закордонних справ Френцем, але ним же з 25. 10. 1941 р. до червня 1942 р. включно (початок діяльності співробітників Оперативного штабу у Харкові) було вивезено понад 42 тис. прим. книг, 82 тис. прим. загинуло при бомбардуванні у будівлі по вул. Короленка, 8, понад 30 тис. томів було відібрано і вивезено у липні 1942 р. представниками штабу Сколауде і Томсоном, 50 тис. томів філії – дитячої бібліотеки – спалено німецькими солдатами перед приміщенням бібліотеки 10 лютого 1943 р., а 18 лютого того ж року ще 50 тис. томів спалено німецькою жандармерією, не враховуючи того, що було зруйновано декілька будівель, які належали бібліотеці, книгосховища, розграблено майно бібліотеки тощо. Серед документів є повідомлення Томсона від 27 вересня 1943 р. (з Познані) про загибель під час визволення Харкова радянськими військами 20 тис. книг, відібраних для Східної бібліотеки, але без зазначення походження книг¹⁰⁶.

Були вивезені фонди Харківської медичної бібліотеки, Харківської науково-технічних бібліотек, Української книжкової палати, науково-технічні бібліотеки науково-дослідних інститутів. Загинули книжкові фонди 16-ти міських і сільських районних бібліотек, фонди бібліотек Українського науково-дослідного інституту прикладної хімії (15 тис. прим.), Харківського електромеханічного заводу (97 тис. прим.), науково-технічна та навчальна бібліотека механіко-машинобудівного інституту (до 225 тис. прим.), фонди науково-технічної бібліотеки електротехнічного інституту та ін.¹⁰⁷ І. Я. Лосієвський припускає, що реальні втрати наблизилися до 2 млн книг, з яких щонайменше 300 тис. було вивезено до Німеччини¹⁰⁸.

Окупаційна влада послідовно організовувала аналіз, відбір та вивезення фондів упродовж усього періоду існування. Масовий вивіз літератури до Німеччини був КУАБМ здійснений у зв'язку з наближенням лінії фронту¹⁰⁹. 19 вересня 1943 р. був

⁹⁹ Там само, спр. 26 а, арк. 176–179, 180–186, 367.

¹⁰⁰ Там само, оп. 2, спр. 1, арк. 4–6.

¹⁰¹ Там само, спр. 213, арк. 201–202 зв.

¹⁰² Бібліотечні фонди Харкова... – 102 с.

¹⁰³ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 70, арк. 1–35.

¹⁰⁴ Там само, спр. 46, арк. 76–77.

¹⁰⁵ Там само, спр. 44, арк. 35.

¹⁰⁶ Там само, спр. 31, арк. 37.

¹⁰⁷ Бібліотечні фонди Харкова... – С. 24.

¹⁰⁸ Там само. – С. 25.

¹⁰⁹ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 8, арк. 2–6 зв., 114–115, 180.

підписаний протокол передачі Крайовому управлінню бібліотек, фонд котрих передбачалося вивезти до Кам'янець-Подільського¹¹⁰. У звітах вищих уповноважених осіб відносно вивезення книг та інших матеріалів (архівних, музейних) під час евакуації з Києва в умовах наближення наступу радянських військ (вересень 1943 р.)¹¹¹, зазначалося про неупорядкований характер евакуації, наведено певні маршрути переміщення уповноважених осіб, які супроводжували матеріали, які перевозилися. З кінця вересня 1943 р. КУАБМ продовжило свою діяльність у Кам'янець-Подільському¹¹². Надалі КУАБМ «перекочувало» до Троппау (Опава)¹¹³, де продовжувало свою діяльність з січня 1944 р. до початку 1945 р.¹¹⁴

Слід зупинитися на окремому масиві документів, пов'язаному з листуванням за грудень 1944 р. щодо уточнення наявності літератури різного характеру у Бібліотеці Вищої школи та видачі книжок у тимчасове користування¹¹⁵. У листах зустрічається інформація про зміст фондів Східної бібліотеки¹¹⁶, яка складалася переважно з переміщених з різних бібліотек України колекцій, зібрань, книжок і журналів, котрі вже каталогізувалися, про складання пошукових списків, організацію роботи бібліотеки та переміщення опрацьованих фондів та картотек до Бібліотеки тощо¹¹⁷. В інструкції (від 21 січня 1944 р.) щодо переміщення Східної бібліотеки до Ратібору, про організацію Бібліотеки у Ратіборі, упорядкування перших примірників, про матеріали ГРГУ з Моршина, українських бібліотек вказується, що частина дублетів залишається у Ризі, а у Берліні була служба, котра мала у розпорядженні картотеки, які допоможуть при можливості замовляти матеріали з Ратібору¹¹⁸.

¹¹⁰ Там само, арк. 221–221 зв., спр. 7, арк. 224.

¹¹¹ Там само, оп. 1, спр. 51, арк. 5, 100.

¹¹² Там само, ф. 3206, оп. 5, спр. 8, арк. 15–16; ф. 3676, оп. 1, спр. 51, арк. 5, 100.

¹¹³ Там само, спр. 8, арк. 9; Грімстед П. К., Боряк Г. Доля українських культурних цінностей. – С. 23–24, 61. У цьому виданні опубліковано у додатках серія документів цього періоду.

¹¹⁴ ЦДАВО, ф. 3206, оп. 5, спр. 8, арк. 2–6 зв., 114–115, 180. Після Троппау частина матеріалів була повернута Україні (зокрема рукописи потрапили до ЦДІАК), але повністю доля цих книжок та мистецьких матеріалів з цих 10 ящиків з літературою Бібліотеки невідома.

¹¹⁵ Там само, КМФ–8, спр. 277, р. 29, к. 626, 692, 696–701, 723, 736, 744, 812, 815, 829, 948, 999, 1005, 1019, 1073, 1105, 1136, 1137, 1159.

¹¹⁶ Там само, спр. 279, р. 98, к. 1090–1098.

¹¹⁷ Там само, к. 1279–1286.

¹¹⁸ Там само, к. 1147, 1152, 1156, 1160.

Відома дослідниця історії українських архівних та бібліотечних фондів часу другої світової війни П. Кеннеді Грімстед досліджувала шляхи вантажів за документами німецьких архівів. Вона вказувала, що частина київських бібліотечних фондів потрапила до бібліотеки Вищої школи, яка розміщувалася у австрійському місті Тарценберзі. Туда потрапили фонди бібліотеки Бібікова, юдаїка і гебраїка (в тому числі так звана «Естрада»)¹¹⁹.

Значна кількість документів містить відомості про відправку та переміщення книжок та вагонів з книжками зі східних (Київ, Мінськ, Рига, Ратібор) областей до Німеччини, зокрема, у листі від 25 грудня 1944 р. повідомляється про переміщення відправку вагонів з Риги до Кранштеду (Кронштадту), переміщення книжок з Києва¹²⁰, подається також інформація про добре проведену роботу РГ в Криму¹²¹ тощо.

Отже, короткий огляд історії обліку та обстеження бібліотек України, проведеного нацистами, показав, що найзначніший масив документів діяльності ОРР щодо бібліотек опинився у Києві у ЦДАВО України: (фонди 3676, 3674, 3206, КМФ-8). Хоча його не можна вважати вичерпним, він дає повну уяву про дії нацистів у галузі бібліотечної справи. Діяльність Штабу почалася з обстеження наукових бібліотек зондерштабом «Наука», що провів повну реєстрацію усіх наукових бібліотек України, незалежно від підпорядкування, а відповідні робочі групи – усі інші значні бібліотеки. Наприкінці серпня 1941 р. був створений Рейхскомісаріат України, подальше співіснування Штабу та Рейхскомісаріату викликало суттєві протиріччя відносно окупаційної політики в Україні у сфері вивезення культурних цінностей і постійну конкуренцію, однак, це не зашкодило масовому грабуванню нацистами бібліотечних фондів.

Основні напрями діяльності ОРР та РКУ визначалися необхідністю поповнення основних німецьких бібліотек, які орієнтувалися на всебічне дослідження окупованих територій: Бібліотеки Вищої школи, Східної бібліотеки та Бібліотеки інституту вивчення єврейського питання, а також численних наукових інститутів Німеччини, що поповнювали свої фонди. Унікальні книжкові колекції видань (передусім, інкунабулів, палеотипів та інших стародруків до XVIII ст. включно) та рукописи вивозилися без перегляду як особливо цінні

¹¹⁹ Грімстед П. К., Боряк Г. Доля українських культурних цінностей. – С. 21–23, 49.

¹²⁰ ЦДАВО, КМФ–8, спр. 279, р. 98, к. 1161, 1146.

¹²¹ Там само, спр. 259, р. 40, к. 449.

і поповнювали як вказані установи рейху, так і приватні колекції. Вивозилися і цілісні історичні бібліотеки, які належали дореволюційним установам, та приватні зібрання видатних діячів культури, аристократів, а також наукові колекції. Найбільшу увагу нацистів на території рейхскомісаріату (крім Києва) викликали Харків, Дніпропетровськ, як промислові райони, Херсон, – де планувалося створити сільськогосподарську бібліотеку, а також Крим, де існувала значна кількість наукових бібліотек.

Планувалося у майбутньому налагодити діяльність бібліотек для народу і для німецьких спеціалістів. Народні бібліотеки мали створюватися з чітко визначеним обсягом і ідеологічним змістом – за умов виділення забороненої літератури, передусім, більшовицької, єврейської, антирелігійної. Дозволявся доступ до більшої частини літератури до 1917 р, наукових видань (після 1917 р.) з питань

техніки, природознавства, медицини та мистецтва, старих видань та публікацій неросійських письменників, після перегляду передмови. Крайові бібліотеки (створена була тільки Крайова бібліотека у Києві), промислові (у Харкові та Дніпропетровську), сільськогосподарські (у Києві та Херсоні) мали зберігати усю літературу (заборонену – у спецсховищах, як це було зроблено у Крайовій) і відкривалися лише для німецьких спеціалістів.

Український бібліотечний фонд зазнав руйнації та перерозподілу, вивезення та знищення. Оцінити втрати бібліотек та простежити долю вивезених матеріалів під час війни надзвичайно складно, оскільки частина вивезених фондів не була під контролем ОРР. Відомо, що частина цих фондів повернулася до України в 1945–1948 рр., і це потребує окремого дослідження із залученням архівів Німеччини, США, Росії.

УДК 01(477.75):929 Маркевич

Андрій НЕПОМНЯЩИЙ,

професор кафедри історії України та спеціальних історичних дисциплін Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського (м. Сімферополь), д-р іст. наук

Засновник кримознавчої бібліографії

(до 150-річчя від дня народження Арсенія Маркевича)

Стаття присвячена життєвому і творчому шляху Арсенія Івановича Маркевича – видатного дослідника кримських архівів, голови Таврійської архівної комісії, відомого бібліографа, внесок у вітчизняну історичну науку якого на сьогодні недостатньо вивчений.

Ключові слова: А. І. Маркевич, бібліографознавство, кримознавство, архів, краєзнавець.

Історико-краєзнавче вивчення Криму і становлення кримської бібліографії в останній чверті XIX – першій третині XX століття нерозривно пов'язано з ім'ям видатного діяча української історичної науки, засновника краєзнавчого руху в Таврійській губернії, відомого бібліографа Арсенія Івановича Маркевича (1855–1942).

А. І. Маркевич народився 30 березня 1855 р. у м. Брест-Литовську в родині священника. Після навчання в місцевому повітовому училищі й прогімназії Арсеній Іванович закінчив у 1872 р. гімназію в м. Біла Сідлецької губернії після чого відразу ж став студентом слов'яно-російського відділення історико-філологічного факультету Варшавського університету¹. Вже в стінах університету ви-

явилися науково-дослідні та літературні здібності майбутнього вченого. В університетському виданні у 1876 р. опублікована його дипломна робота «Юрій Крижанич і його літературна діяльність»². Хоча робота носила компілятивний характер, вона зустріла позитивний відгук критики, принесла молодому авторові визнання в науковому світі³.

Матеріальна невлаштованість змусила А. І. Маркевича відхилити пропозицію залишитися при Варшавському університеті для продовження наукової роботи. Наступний період життя історика не знайшов повного висвітлення в опублікованих спога-

¹ Кошлякова Е. А. Памяти А. И. Маркевича // Известия Крымского отдела Географического общества Союза ССР. – 1961. – Вып. 7. – С. 233–238.

² Маркевич А. И. Юрий Крижанич и его литературная деятельность: Историко-литературный очерк // Варшавские университетские известия. – 1876. – № 1. – С. I–X, 1–122; № 2. – С. 1–103.

³ Славяноведение в дореволюционной России. – М., 1979. – С. 234.